

Эшенкулова К.З.

ИБН СИНАНЫН ФИЛОСОФИЯСЫНДА ТААНЫМ ПРОБЛЕМАСЫ

Эшенкулова К.З.

ПРОБЛЕМА ПОЗНАНИЙ В ФИЛОСОФИИ ИБН СИНЫ

K.Z. Eshenkulova

THE PROBLEM OF KNOWLEDGE IN IBN SINA'S PHILOSOPHY

УДК: 165 (091)

Таанып-билүү, бир нерсенин өзүн билүү жана анын чындыгына жетүү проблемалары улуу философ Ибн Синанын чыгармаларынын өзөгүн түзөт. Ибн Сина философиясында бир нерсени кантип биле алабыз? Канчалык деңгээлде биле алабыз? Бир нерсени билүүнүн булагы эмне? жана башка ушул сыяктуу суроолорго жооп издейт. Бул макалада Ибн Синанын тааным проблемасына байланыштуу философиялык көз караштары талкууга алынат.

Негизги сөздөр: Ислам философиясы, Ибн Сина, тааным теориясы, акыл.

Одной из самых влиятельных идей Ибн Сины является его теория познания. Как мы можем узнать и познать вещи? Что является источником познаний? Именно на такие вопросы Ибн Сина ищет ответы в своих трактатах. В этой статье рассматриваются проблемы познаний в философии Ибн Сины.

Ключевые слова: Исламская философия, Ибн Сина, теория познаний, разум.

One of the most influential ideas of Ibn Sina is the theory of the knowledge. He seeks the answer to the questions such as how can we know about a thing? How can we verify if a proposition is true? What the source of knowledge is? In this article, the problem of knowledge in Ibn Sina's philosophy will be discussed.

Key words: Islamic philosophy, Ibn Sina (Avicenna), theory of knowledge, reason.

Киришүү: Ибн Синанын философиядагы орду

Ислам философиясынын эң көрүнүктүү өкүлдөрүнөн бири, Латын дүйнөсүндө Авиценна аты менен таанымал болгон Абу Али ал-Хусейн ибн Абдуллах ибн Хасан ибн Али Ибн Сина Бухарага жакын Авшана деген айылда 370/980-жылы август айында дүйнөгө келген жана 428/1037-жылы 57 жашында Хамаданда дүйнөдөн кайткан. Окуучусу Абу Убейд ал-Жузжаниге¹ өзү жөнүндө жаздырган автобиографиялык чыгармасынан улам, башка философторго салыштырмалуу Ибн Синанын өмүр баяны жана чыгармачылыгы жөнүндө кеңири маалыматтар бар.² Ибн Синанын кичинесинен тартып эле илимий-

философиялык маселелерге кызыгуусунда атасынын ролунун чоң экендигин айта кетүүгө болот. Ибн Синанын атасы Абдуллах, *Исмаилия*³ көз карашын жактаган аалымдар менен жакын мамиледе болгондуктан, анын үйүндө дайыма илимий-философиялык талкуулар болуп турган (Adamson&Taylor, 2005:103-104). Ибн Сина кичинесинен тартып эле мына ушундай илимий чөйрөдө өскөн жана анын зиректигин байкаган атасы Ибн Синага өзү баш болуп илим үйрөтүү менен бирге, илимин өркүндөтүүсү үчүн мугалимдерди жалдаган. Өзүнүн берген маалыматтарына караганда Ибн Сина он жашында Куранды жатка билген, грамматиканы, арап адабиятын, фикх (Ислам укугун) жана акаидди (ишеним негиздерин) жакшы билген. Атасынан арифметика, геометрия жана философия сабагын алгандан кийин, математиканы (арифметика, геометрия, алгебра) тереңдетип үйрөнүүсү үчүн Махмуд Масухтан (ал-Мессах) сабак алган. Кийинчерээк Бухарада Абу Абдуллах ал-Натылиден (Натали) философия жана логика, ал эми Ханафи факихи Исмаил ал-Захидден фикх жана акаид сыяктуу дин сабактарын окуган. Муну менен бирге ошол учурларда *Исагогика*, *Элементтер* жана *Алмагест*⁴ китептерин окуган. Андан кийин булактардагы маалыматтарга караганда медицина боюнча Абу Сахл Иса Ибн Яхья ал-Масихи жана Саманиддердин сарай табыбы Абу Мансур Хасан Ибн Нух ал-Кумриден сабак алган, он алты жашында медицина тармагында өтө чоң аалым катары таанылып баштаган (Altıntaş, 1992:9-10; *Абу Али Ибн Сина*, 1980:57-58). Ибн Сина жаш курагында эле өтө кыска убакыттын ичинде грамматика, адабият, дин илимдери, логика, математика, физика, философия, медицина жана башка тармактарда күнүтүнү талыкпай эмгектенип, чоң ийгиликтерге жетишкендигинен улам аны замандаштары “*шайх ал-раис*” деп аташкан. Ошондой эле Ибн Сина “*хужжат ал-хак*”, “*шараф ал-мулк*”, “*ал-дустур*” деген сапаттар менен да таанылган (DĪA, 1999:319).

Ибн Синанын жогоруда саналып өткөн тармактарда *Китаб ал-Шифа*, *Китаб ал-Нажат*, *Китаб ал-Ишарат вал-Танбихат*, *Даниш намэ-и*

¹ Абу Убейд Абдулвахид бин Мухаммад ал-Жузжанинин туулган жылы жана өлүмү жөнүндө так маалымат жок. Болжол менен 10-кылымдын аягында жана 11-кылымдын баштарында жашагандыгы белгилүү. Астроном жана математик катары таанымал.

² Жузжани жазган автобиография, кийин Абу-л-Хасан Бейхаки, Ибн-ул-Кыфти жана Ибн Усайбия тарабынан кайрадан жазылган.

³ Исмаилия агымы, 8-кылымдын аяктарында пайда болгон жана шиизмдин бир багыты болуп эсептелет. (Кеңири маалымат үчүн караңыз: Adamson&Taylor, 2005).

⁴ Исагог (*Isagog*) Порфирий (б.з. 233-309) тарабынан жазылган логикага киришүү китеби. Элементтер (*Elements*) геометрия китебин Евклид (б.з.ч. 330-275) жазган, ал эми Алмагест (*Almagest*) Птоломей (б.з. орт. 87-165) тарабынан жазылган астрономия китеби.

Алаи, ал-Мабда вал-Меад, Уюун ал-Хикма, ал-Таликат, ал-Мубахасат, Хайй Ибн Яззан, Хикмат ал-Маширыкия, ал-Инсаф, Ахвал ал-Нафс, ал-Канунфит-Тыб, ал-Тайр жана башка ушул сыяктуу көптөгөн чыгармалар жазгандыгы маалым. Бирок ал жазган чыгармалардын саны жөнүндө так маалымат болбогондуктан, азыркыга чейин талаш-тартыш уланып келет.⁵

Ислам философиясы бир жактан Курандын, экинчи жактан Омеяддар жана Аббасиддер доорундагы которуу (катормочулук) иш-чараларынын негизинде түптөлгөн. Мусулмандар грекчеден, санскритчеден жана башка тилдерден которулган илимий жана философиялык чыгармалардан таасирленишкен. Натыйжада *дехрийя*⁶, табиятчылар, *мешшаилик*⁷, *ишракилик*⁸, *Ихван-ы Сафа*⁹ сыяктуу философиялык агымдар пайда болгон. Булардын ичинен мешшаи агымы Ислам философиясында маанилүү орунга ээ. Алгачкы Ислам философторунун бири катарында эсептелген ал-Кинди (өл. 866), “*муаллим-и сани*” аты менен таанылган Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд жана башкалар бул агымдын өкүлдөрү болуп саналышат. Философиянын *каламдан* бөлүнүп өзүнчө илим тармагы катары түптөлүүсүндө Кинди, ал эми терминологиялык жана методологиялык жактан системалаштырууда Фараби Ислам философиясынын тарыхында чоң ийгиликке жетишишкен. Ибн Сина болсо, өзүнө чейинки бай философиялык жыйнактарды системалаштырып, бир калыпка салып анализдегендиги үчүн Ислам философиясында өзгөчө орунга ээ.

Ибн Синанын философиялык көз караштары эки маданий баалуулуктардын негизинде калыптанган. Биринчиси, Куран жана дин илимдери, ал эми экинчиси болсо, эллинисттик мурас. Ибн Сина грек философторунан айрыкча Аристотель, Платон жана Неоплатонизмден таасирленген. Ошондой эле Ибн

⁵ Бейхаки Ибн Синанын 38, Ибн-ул-Кыфти 48, Ибн Усайба 45, Шарафуддин Сами 76, Ибн Халликан 82, Богоутдинов 300, Саид Нафиси 456 чыгарма жазганын чыгармаларында белгилеп кетишкен (*Абу Али Ибн Сина*, 1980:395-396). Г. Ж. Анавати, Ибн Синанын кол жазма жана басылган жалпы 276 чыгармасынын тизмесин берген (Fahri, 2004:158). Ал эми Х. Алтынташ Ибн Синанын чыгармаларын изилдеген эки илимпоздун тактап айтканда Я. Мехдави жана М. Ялчындын ой-пикирлеринин негизинде 131 чыгармасынын тизмегин берген (Altıntaş, 1992:13-20).

⁶ Дехрийя, башталышы жана аягы жок убакыт маанисиндеги дехр сөзүнөн келген философиялык агым. Бул агымдын өкүлдөрү убакыттын түбөлүктүү экендигине ишенишет жана материалисттик көз карашты жакташат (*DIA*, 1995:313).

⁷ Мешшаилик, грекчедеги *peripatetikos* сөзүнүн арапчада колдонулушу. Мешшаи философтору жалгыз гана Аристотелден эмес, Платондон жана неоплатонизмдин өкүлдөрүнөн таасирленишкен (*DIA*, 1995:314).

⁸ Ишракилик, 12-кылымдын аягында мешшаи философиялык агымга каршы пайда болгон жаңы философиялык агым (*DIA*, 1995:314).

⁹ Ихван-ы Сафа, 10-кылымда пайда болгон философиялык агым.

Синанын философиялык ойлорунун калыптанышында Ихван-ы Сафа агымынын, философия тармагында ийгиликке жетүүсүндө өзгөчө Фарабинин чыгармаларынын жана көз караштарынын чоң таасири болгондугун айта кетүү зарыл. Бул жөнүндө Ибн Сина өзүнүн эскерүүсүндө төмөндөгүчө баяндайт:

«Логика, физика жана математика тармактарын жакшы үйрөнгөндөн кийин, (Аристотелдин) “*Метафизика*” китебин түшүнүү үчүн кайрадан окуп чыктым. Кырк жолу окуганым карабастан эч нерсе түшүнгөн жокмун, анан өзүмө “бул китепти түшүнүү үчүн башка жол жок” дедим. Бирок бир күнү түштөн кийин китеп саткан базарга бардым. Бир дүкөнчү-далдалчы колуна кандайдыр бир китепти кармап алып абдан мактап жатты. Китепти мага сунуштады. Мен бул китептен пайда жок деп алгандан баш тарттым. Ал мага карап: “сатып ал, бул китепти абдан арзанга, болгону үч дирхемге сатам. Китептин ээсине акча керек болуп жатат”- деди. Мен болсо сатып алдым. Китеп Абу Наср ал-Фарабинин “*Метафизика жөнүндө*” жазган чыгармасы¹⁰ экен. Үйгө келерим менен китепти окуп баштадым жана мурун окуп такыр түшүнбөй жүргөн китептин максатын түшүндүм” (*Абу Али Ибн Сина*, 1980:58; Altıntaş, 1992:11)»

Ибн Синанын өзүнүн эскерүүсүнөн көрүнүп тургандай эле Аристотелдин философиялык көз карашын Фарабинин чыгармалары аркылуу түшүнгөн. Бирок ошол эле учурда Ибн Синанын толугу менен Фарабинин таасири алдында калбастан метафизика, эпистемология, логика, этика, дин, психология сыяктуу тармактарда көптөгөн чыгармаларды жазган жана философиянын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон.

Ибн Сина философия тарыхчысы, илим тарыхчысы жана табып катары да өзгөчө орунга ээ. Ал чыгармаларында бир тема үстүндө иштеп жаткан учурда Аристотель сыяктуу өзүнөн мурунку философтордун көз караштарына орунберип, анан ал тема жөнүндө өзүнүн көз карашын билдирген методду колдонгон. Ибн Сина Ислам илим жана философия тарыхында алгачкылардын болуп, илим жана философия энциклопедиясын түзүү менен бирге, кара сөз, ыр жана аңгеме түрүндө философиялык чыгармаларды жазган жазуучу санаткар философ да болуп саналат (*DIA*, 1999:322).

Ибн Синанын чыгармаларынан жана көз караштарынан чыгышта Имам Газзали (1058-1111), Ибн Рушд (1126-1198), Фахреддин Рази (1149-1210) ж.б., ал эми батышта Альберт Магнус (1193-1280), Дунс Скот (1270-1308), Роджер Бэкон (1214-1292) жана башка философтор таасирленишкен (Goichon, 2000). Ошондой эле, айрыкча медицинага байланыштуу *ал-Канун фит-Тыб* аттуу чыгармасы чыгышта жана батышта илимпоздор тарабынан кызыгуу менен окулган, тартышмаларга себеп болгон жана окуу жайларда окутулган китептердин арасында

¹⁰ Фарабинин *ал-Ибана ан Гарази Аристоталис фи Китаби Ма баад ал-Табиа* аттуу чыгармасы.

орун алган. Мына ушул жагынан алып караганда Ибн Синанын жалгыз гана Ислам дүйнөсүндө эмес, батышта да таанылган, философия жана илим тарыхында орчундуу орунга ээ аалым, илимпоз жана философ боштук экендигин айтуу мүмкүн.

Ибн Синанын философиясында тааным проблемасы

Ибн Сина философиясында тааным теориясына (билим философиясына¹¹), анын проблемасына өзгөчө көңүл бурган жана өзүнөн мурунку Аристотель, ал-Кинди, Фараби сыяктуу философтордун көз караштарынан таасирленген. Ал билим проблемасын логика жана психология менен бирге алып караган. Логикада билимдин формасына жана мазмунуна (материясына) маани берген болсо, психологияда же жанга байланышкан чыгармаларында билүү процессине көбүрөөк токтолгон.

Адамдын руху табиятында билүү, каалоо жана бир нерсени жасоо өзгөчөлүктөрүнө ээ жана булардын негизинде ар кандай билимге ээ боло алат. Ушул жерде билүү, тааным, билим деген эмне? суроосу туулат. Философтон ою боюнча, билим же элестетүүдөн (концепция) же өкүм чыгаруудан (тастыктоо) турат. Элестетүү алгачкы билим жана бул билимге ээ болууда аныктама, ал эми тастыктоодо салыштыруу маанилүү орунга ээ (Ibn Sina, 2012:11). Билүү-бул аң-сезимдин нерсени абстракциялоосу аркылуу аны билимге айлантуусу, тактап айтканда, андап түшүнүүсү. Абстракциялык абалына жараша аң-сезимде эки түрдүү таанып-билүү, билим бар. Булар конкреттүү жана абстракттуу (метафизикалык) нерселер. Эгер нерсе конкреттүү жана физикалык касиетке ээ болсо, анда ар кандай абстракциялоо баскычтарынан өтүп, аң-сезимде пайда болот жана натыйжада ошол нерсенин билимине жетүү мүмкүн. Ал эми нерсе метафизикалык болсо, анда анын өзү абстракттуу болгондуктан, абстракцияланбай туруп эле ал нерсенин билимине жетүү мүмкүн. Натыйжада нерселер ар кандай баскычтардан өтүп аң-сезимге жетет жана аң-сезим аны иштеп чыккандан кийин бир түшүнүккө, ой тыянагына келет. Бул процесс ойлом деп аталат (DIA, 1999:323).

Эгерде биздин таанып-билүүбүз толугу менен конкреттүү жана абстракттуу нерселер менен байланышкан болсо, анда биздин бир нерсе жөнүндөгү таанып-билүүбүздү, билимбизди эки аспекттен кароо мүмкүн. Ибн Синанын ою боюнча биринчиси, бир нерсенин “болумуна, барлыгына” байланышкан билим. Экинчиси, эгер нерсенин болуму, барлыгы тастыкталса, анда ал нерсенин “эмне экендигине” тиешелүү билим (Ibn Sina, 2004). Бир нерсенин эмне экендиги менен байланышкан билим, ошол нерсенин өзү, маңызы менен байланышкан билим болуп

эсептелет. Бул жерде онтологиялык жана эпистемологиялык негизги проблемалар пайда болууда.

Биз бир нерсени кантип биле алабыз? Ал нерсенин болумун жана тууралыгын кантип биле алабыз? Эмненин жардамы менен билүү мүмкүн? Мына ушул сыяктуу суроолорду көбөйтүү мүмкүн. Ал эми бул суроолорду чечмелөөдө, бир нерсени билүүдө жана нерсенин билинишинде туюп билүү, кабыл алуу сезимдери жана акыл негизги ролду ойнойт. Билүүдө алгач туюп-билүү сезиминин жардамы менен нерсенин физикалык, химиялык жана биологиялык сапаттары туюмдалат. Ал үчүн нерсе материяга жана формага ээ болуусу керек. Андан кийин бир ой тыянагы чыгарылат. Негизги туюп-билүү сезими мына ушул процесс болуп жаткан учурда пайда болот. Мисалы, “Эшикте жамгыр жаап жатат” дей турган болсок, анда туюп-билүү сезимдеринен болуп саналган көрүүнүн негизинде ой тыянагы пайда болот. Ибн Сина боюнча беш туюп-билүү сезимдери менен байланышкан кабылдама жалпы туюп билүү сезиминде топтолот. Ал мындай дейт: “Мээнин алдыңкы боштугундагы туюп билүү нервдеринин башталышындагы рухта тышкы жана ички туюмдарды бири-бирине байланыштырган жалпы туюп-билүү сезими бар. Жалпы туюп-билүү сезими беш туюп-билүү сезимдери тарабынан кабыл алынган кабылдамалар топтолгон борбор болуп эсептелет” (Durusoy, 1993:98). Жалпы туюп-билүү сезими *ал-хисс-ул-муштарак* деп аталат жана бул бир нерсени андап түшүнүүдө биринчи баскыч болуп саналат.

Экинчи баскычта, конкреттүү кабылдоолордун формалары элестетүүдө жана кыялда сакталат. Элестетүү жана кыял *ал-кувват-ул-хаяллия-вал-мусаввира* деп аталат. Каалаган учурда да булардын кимге же эмнеге тиешелүү экендиги билинет. Ибн Синанын ою боюнча мындай билим элестетүүгө жана кыялга таянган таанып-билүү болуп саналат. Ал мындай дейт: “Мээнин алдыңкы боштугунун арка бөлүгүндөгү рухта элестетүү жана кыял бар. Жалпы туюп-билүү сезими беш туюп-билүү сезимдеринен алган формаларды сактайт” (Durusoy, 1993:98). Жалпы туюп-билүү сезими болбой туруп элестетүү мүмкүн эмес. Элестетүү жана кыял күчү жалпы туюп-билүү сезими менен ойлонуунун ортосунда турат. Элестетүү жана кыял аң-сезимде төмөндөгүчө болот. Биринчиси, *мутахаййила (кыялдануу)*. Элестетүү жана кыял формаларды бири-бири менен бириктирип же бөлүп жаңы конкреттүү формаларды жаратат. Экинчиси, *вахмият (куру кыял, күмөн)*. Куру кыял, индивидуалдуу формалар жөнүндө ойлонбой туруп эле жалпы ой тыянагына келүү. Бул философтон ою боюнча, белгилүү бир даражада интуицияга таянган ой тыянагы болуп саналат. Мунун негизги булагы инстинкт же мурунку тажрыйбалар эсептелет. Бул адамдардын сыртындагы жандыктарда эң жогорку билүү деңгээли болуп саналат. Ал эми адамдардын бул билим деңгээлинде калып калуусу жаныбарлар менен бир деңгээлде калуусу менен барабар. Бирок ошого карабастан бул

¹¹ Философиянын бир тармагы болуп эсептелген, кыргыз тилинде тааным теориясы же гносеология деп аталып келген билим философиясы, англисчедеки Epistemology, Theory of Knowledge терминин ордуна колдонулууда.

жерде белгилеп кетүү керек, адам баласы бул билим түрүн күнүмдүк жашоосунда колдонот. Ибн Сина муну “*мана*” деп атайт жана анын психологиясында маанилүү орунга ээ болгон бул ой тыянагы эсте сакталат, керек болгон учурда да эстелет (*DIA*, 1999:323).

Ал-кувват-ул-мутахаййила-вал-муфаккира деп аталган кыялдануу жана ойлоону мээнин ортосундагы рухта болот (Dugusoy, 1993:103). Ал элестетүү, кыял жана эстөөдөгү маанилерди бири-бири менен бириктирет жана бөлүп айырмалайт. Ошондой эле форма менен форманы, маани менен маанини, форма менен маанини бири-бири менен бириктирип жана бөлүп турган күч болуп саналат. Эгерде бул бириктирүү менен бөлүүнү куру кыял жасай турган болсо, бул кыялдануу, ал эми акыл жасай турган болсо, анда ойлоону деп аталат. Чыныгы билимди пайда кылган ойлом тыянагы да беш туюп билүү сезимдеринен, элестетүү күчүндө сакталып турган конкреттүү формалардын негизинде келип чыгат. Бул басмакта *муфаккира*, тактап айтканда, ойлоону күчү конкреттүү формалардын өзгөчөлүктөрүнө, бири-бири менен болгон окшоштук жана айырмачылыктарына карап, элестетүү формасынан түргө тиешелүү формага башкача айтканда жекеликтен жалпы мааниге өтүп түшүнүккө (концепцияга) ээ болот. Логикада сүрөттөө процесси болуп саналган элестетүү сан, сапат, жер, мейкиндик жана абал сыяктуу өзгөчөлүктөрдөн бөлүнүп турган форма болуп эсептелет. Ойлом түргө тиешелүү формага жеткенде анын материясы абалында болгон элестетүү формасына муктаждык болбойт. Туюп-билүү жана ойломдун негизинде пайда болгон билим, нерселердин өзү, табияты менен байланыштуу, бул логикада ойломдун сүрөттөөсүнүн негизинде пайда болгон билим болуп саналат.

Ибн Синанын ою боюнча, тажрыйбага жана байкоого таянган билимди алып жатканда туюп-билүү сезимдери жаңылбайт, бул тажрыйбаны жана байкоону туура эмес интерпретациялаган аң-сезим жаңылат. Бирок ойлоону процесси дайыма эле адам баласын билимге жеткизе бербейт. Ойлом туура натыйжага ээ болушу үчүн анын принциптерин билүү менен бирге, билүү мүмкүнчүлүктөрүн өз ордунда колдонуу керек. Философтун ою боюнча, таанып билүү, билим жалгыз гана ойломдун негизинде пайда болбойт, интуиция ойломдон да чоң мааниге ээ (*DIA*, 1999:323). Бул жерде философтун бир нерсени таанып-билүүдө ойломго караганда интуициянын көбүрөөк маанилүү экендигине басым жасагандыгын көрүү мүмкүн. Ибн Сина негизи в последнен интуициянын өзү, түбү бир дейт. Ойлом убакыт менен байланыштуу болгон процесс, ал эми интуиция болсо, убакыт өлчөмүнө карабайт. Ойлом дайыма адамдын эрки менен байланыштуу, ал эми интуиция болсо, адамдын эркинин сыртында пайда болгон иш-аракет болуп саналат.

Ойлом басмагына жеткенибизде ушул жерде акылдын негизги маани-маңызы, акылдын функциясы билинип баштайт. Адамды башка айбанаттардан

жана жандыктардан айырмалап бөлүп турган негизги нерсе бул-акыл, Ибн Сина *ал-кувват-ул-акила жеал-кувват-ул-нуткийя* деп атайт. Философтун ою боюнча акыл билүү жана иш аракет жасоо өзгөчөлүктөрүнө ээ жана жалгыз гана адам баласына тиешелүү жана рух менен тыгыз байланышта. Акылга таянган таанып-билүү, билим жалгыз гана адамга тиешелүү билим болуу менен бирге адам баласын башка жандыктардан айырмалап турган билим болуп саналат.

Ибн Сина акылды жалпы жонунан экиге бөлүп карайт; практикалык жана теориялык акыл (Ibn Sina, 2013:112-113). Практикалык акыл дененин нерсени таанып-билүүсү менен тыгыз байланышта жана дене тарабынан берилген билимге ээ болгондуктан теориялык акылга караганда төмөнкү орунда турат. Ал эми теориялык акыл болсо, жалпы билимди өз ичине камтыйт, сезимге таянган аңдап-түшүнүүдөн айырмаланып, рухтун болуму үчүн керектүү болгон күч болуп саналат. Рух жетилип, анын жеткилең абалга ээ болуусу, метафизикалык дүйнөнүн билимине ээ болуусу үчүн физикалык дүйнөгө тиешелүү билимге ээ болуусу керек. Адам рухунун акылга таянган нерселерди метафизиканын негизинде билүү менен бирге өзүнүн болумун жетилтүү каалоосу анын табиятында болуп келген өзгөчөлүк. Адам рухунун абстрактуу болгон бүтүн нерселердин чындыгын аңдап түшүнүүсү, ой жорумдун негизинде билинген нерседен билинбеген нерсенин билимин бөлүп чыгаруу, рухтун башка жандыктардан айырмаланып турган эң негизги өзгөчөлүктөрүнөн бири болуп саналат. Акыл бул жерде эң маанилүү орунда турат. Себеби туура жана чыныгы билимге жетүү үчүн байкоого жана тажрыйбага таянган билимдин ойдо жуурулушу үчүн акылга муктаждык келип чыгат.

Ибн Сина чыгармаларында ар кандай касиетке жана өзгөчөлүктөргө ээ болгон акылды ар тараптуу карап талкуулаганга аракет жасаган. Мына ушунун негизинде Ибн Сина акылдын бир канча даражасын жана алардын өзгөчөлүктөрүн төмөндөгүдөй кылып бөлүп карайт:

1) Акыл менен аңдап билүүнүн алгачкы даражасы *ал-акл билкува*, тактап айтканда, субстанция абалындагы акыл. Бул акыл бүтүн адам баласында бар.

2) Акыл менен аңдап билүүнүн экинчи даражасы *ал-акл билмалака* болуп эсептелет. Бул акыл түрү болумга, нерсеге тиешелүү болгон билимге ээ болуусу үчүн керектүү “принциптерге” ээ болуусу. Мындайча айтканда акыл ой жорум жасай ала турган же аныктама бере ала турган жөндөмдүүлүккө ээ болуусу керек.

3) Кийинки даражасы *ал-акл билфиил* деп аталат. Тажрыйба жана байкоо аркылуу тышкы дүйнөдөгү нерселердин билимине ээ болуу. Активдүү акыл менен байланыш кура ала турган жана нерселер жөнүндөгү билимди, маалыматты рухка өткөрүп берүүчү касиетке ээ болгон акыл.

4) *Ал-акл ал-мустафаад* деп аталган акыл жогорку деңгээлдеги акыл түрү болуп саналат. Активдүү акылдын таасиринде аң-сезимдин бул баскычтардан өтүп, жогорку деңгээлге көтөрүлүүсү. Рухтун негизги максаты да акылдын ушул акыркы баскычка көтөрүлүүсү болуп саналат (İbn Sina, 2013:107-123).

Ибн Сина жогоруда аталып кеткен акылдын даражаларынан башка дагы бир акыл сапатынан сөз кылат. Бул акыл түрү жалгыз гана пайгамбарларга тиешелүү болгон акыл жана *ал-акл ал-кудси* деп аталат (DİA, 1999:324).

Ибн Сина бир нерсени билүү, андап түшүнүү, таанып-билүү үчүн интуициянын да маанилүү экендигин баса белгилейт. Анын ою боюнча, бир нерсени билүү жана үйрөнүүдө адамдардын жөндөмдүүлүктөрү ар кандай. Кээ бир адамдарда интуиция өтө күчтүү өнүккөндүктөн нерсенин маңызын ойлонбой туруп эле биле алышат жана өзүнөн өзү эле билип жаткандай туюлат (Durusoy, 1993:134-135). Бул жөндөм баардык адамдарда эле боло бербегендиктен интуиция адамдардагы бир нерсени таанып билүүдө эң жогорку баскыч болуп эсептелет.

Бир нерсени таанып-билүү, андап түшүнүү бир нерсенин чындыгына жетүү үчүн Ибн Синанын ою боюнча, андап-түшүнүү, билүү кайсы деңгээлде - сезимге, кыялга, куру кыял, күмөнгө, акылга-болгонуна карабастан билине турган нерсени абстракциялоо аркылуу нерсенин формасын алуу болуп эсептелет. Ошол эле учурда бир нерсени андап түшүнүү үчүн интуициянын да өтө маанилүү экендигин да белгилеп кетет.

Жыйынтык

Ибн Синада тааным, бир нерсени билүү адам баласынын конкреттүү жана абстракттуу нерселерди андап билүүсү менен тыгыз байланышта. Нерсенин кандай мааниге ээ экендиги, маңызы, сандык, сапаттык касиеттери адам баласынын туюмдары, ойлому, андап түшүнүүсү, акылы, интуициясы аркылуу аныкталат. Ибн Синада бир нерсенин тууралыгын үйрөнүү же чыныгы билимге ээ болуу үчүн туюм, тактап айтканда, тажрыйба жана байкоо маанилүү ролго ээ. Бирок андан да маанилүүсү акыл жана интуиция. Мына ушундан улам да Ибн Синаны тааным проблемасын чечмелөөдө тажрыйба, акыл жана интуициянын синтезинен турган жолду тандаганын айтууга болот.

Адабияттар

1. “Felsefe”, *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (1995), cilt 12, İstanbul, б. 313-330.
2. “İbn Sina”, *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (1999), cilt 20, İstanbul, б. 319-358.
3. Altıntaş, H., (1992), *İbn Sina Metafiziği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
4. Durusoy, A., (1993), *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*, İstanbul.
5. Fahri, M., (2004), *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul: İklim Yayınları.
6. Goichon, A.-M., (2000), *İbn Sina Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*, İstanbul.
7. İbn Sina, (2004), *Kitâbu 'ş-Şifâ, Metafizik I*, İstanbul: Litera Yayınları.
8. İbn Sina, (2012), *en-Necât*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
9. İbn Sina, (2013), *İşaretler ve Tembihler*, İstanbul: Litera Yayınları.
10. *İslam Felsefesine Giriş* (2007), ed. P. Adamson & R. Taylor, İstanbul: Küre Yayınları.
11. *Абу Али Ибн Сина*, (1980), избранные произведения, 1-том, Душанбе: Ирфон.

Рецензент: PhD КТУ «Манас» Бообекова К.